

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն)

Դասընթացքն աւարտուած է: Ենթադրում եմ, որ իմ երեակայած սանն ամեն կողմից լաւ աշակերտներից մեկն է: Նա գնում է իրենց տուն. նորան ամենքն էլ օտար են թւում—և՛ հայր, և՛ մայր, և՛ ազգական. նա այլ հաւատ, այլ ցանկութիւններ ունի. նա աղօթում է ոչ թէ նոցա Աստծուն, այլ ուրիշ կուռքերի: Հայրն ու մայրը խաբուած են, և որդին յաճախ ցանկանում է միանալ նոցա, մի ընտանիք կազմել, բայց արդէն անկարելի է: Այն, ինչ որ ասում եմ, ֆրագ չէ, մտացածին բան չէ: Խիստ շատ ուսանողներ եմ ճանաչում, որոնք տուն վերադառնալուց յետոյ յաճախ վիրաւորում էին իրենց հարազատների հաւատալիքները. որոնք ամուսնութեան, պատուի, վաճառականութեան, մի խօսքով գրեթէ բոլոր բաների մասին այն համոզումը չունէին, ինչ որ իրենց ընտանիքը: Սակայն բանը բանից անցել է, և ծնողները միմեկարում են իրենց ասելով, թէ այժմ դարն այսպէս է, թէ այժմեան կրթութիւնն այսպէս է. որ տղան, եթէ ոչ իրենց շրջանում, գոնէ ինքն իր համար պաշտօն կը ճարէ, միջոցներ կը գտնէ ապրելու և մինչև անգամ կ'օգնէ իրենց և բախտաւոր կըլինի իւր ուղածի պէս: Դժբախտաբար ծնողներն այստեղ ևս 10-ից 9 գէպքում սխալում են: Ուսանողը դասընթացքն աւարտելուց յետոյ պատասպարան չէ ունենում: Տարօրինակ բան. իր ձեռք բերած տեղեկութիւնները ոչոքի պէտք չեն, ոչոք իրեն ուրիշ չէ տալիս նոցա փոխարէն: Դործադրում են միմիայն գրականութեան և մանկավարժութեան մէջ, այսինքն դարձեալ նոյնպիսի անպէտք մարդիկ կ'ընելու գի-

տութեան մէջ Տարօրինակ է. Ռուսաստանում կրթութութիւնը հազւեագիւտ բան է, հետեւապէս պէտք է որ թանգլինէր, բարձր գնահատուէր, բայց արի տես, որ իրականութեան մէջ ընդհակառակն է: Մեզ մեքենայագործներ են հարկաւոր, մենք քիչ ունինք, և ահա Եւրոպայի բոլոր կողմերից մեքենայագործներ են բերել տալիս և թանգվճարում նոցա. իսկ ինչո՞ւ կրթուած համալսարանականներն (մենք կրթուած մարդիկ չառ չունինք) ասում են, որ իրենք պէտք են, իսկ մենք ոչ միայն թանգչենք գնահատում նոցա, այլ և ոչ մի տեղ ապաստան չենք տալիս: Ինչո՞ւ այն մարդը, որ հիւսնութիւն, որմնադրութիւն ու ծեփել է սովորել, իսկոյն և ամեն տեղ ամիսը 15—17 ռուբլի է ստանում, եթէ գործաւոր է, 25՝ եթէ վարպետ է կամ բանուորների վերակացու (рядчик),— իսկ ուսանողը 10-ն էլ ստանայ, ուրախ կըլինի (գրականութիւնն ու չինովնիկութիւնը մի կողմ եմ դնում, խօսքս այն մասին է, թէ ինչքան կարող է ստանալ ուսանողը գործնական ասպարիզում): Ինչո՞ւ այժմ իրենց ձեռի տակ արդիւնաբեր դարձնելիք հողեր ունեցող կալուածատէրերը 300—500 ռուբլի են վճարում կառավարիչ-գիւղացիներին (мужикъ-бурмистръ), իսկ ուսանող կամերալիստներին ու բնագէտներին 200 էլ չեն տալիս: Ինչիցն է, որ երկաթուղու վրայ աշխատանքներին հսկող գիւղացիներն (рядчикъ-мужикъ) են հազարաւոր գործաւորներ կառավարում և ոչ թէ ուսանողները: Ինչիցն է, որ ուսանողը եթէ չաղ պաշտօն ստանձնում էլ է, ստանձնում է ոչ թէ համալսարանում, այլ յետոյ ձեռք բերած ծանօթութիւնների շնորհիւ: Ինչիցն է, որ իրաւաբան ուսանողները սպաներ են դառնում, իսկ մատեմատիկոսներն ու բնագէտները՝ աստիճանաւորներ: Երկրագործը մի ամբողջ տարի առատութեամբ ծախսելուց յետոյ 50—60 ռուբլի է տուն բերում, իսկ ուսանողը տարին բոլորելուց յետոյ 100 ռուբլի պարտքի տակ է ընկնում: Ինչիցն է, որ ժողովուրդը գիւղական ուսուցչին ամիսը 8, 9, 10 ռ. է վճարում, լինի նա տիրացու թէ ուսանող, միևնոյն է: Ինչիցն է, որ վա-

ճառականն ուսանողին չէ գործակատար վարձում, իւր աղջկայ հետ ամուսնացնում, իւր մօտ առնում, այլ գիւղացի երեխային: Ա՛յն բանից, կ'ասեն ինձ, որ հասարակութիւնը դեռեւս անկարող է գնահատելու կրթութիւնը. այն բանից, որ ուսանող ուսուցիչը չի խաբի գործաւորներին, նոցա չի ճորտացնի պարտք տալով, ուսանող վաճառականը չափելիս, կշռելիս չի խաբիլ. այն բանից, որ կրթութեան արդիւնքն այնքան շօշափելի չէ, ինչքան մեքենայականութեան ու տգիտութեան արդիւնքները: Շատ կարելի է, որ այդ այդպէս է, կըստատասխանեմ ես, թէ և դիտողութիւնները հակառակն են ասում ինձ: Ուսանողը կամ բնաւ կարողութիւն չէ ունենում որեւէ գործ անելու ազնիւ թէ անազնիւ կերպով կամ, եթէ ունենում էլ է, որեւէ գործ կատարում է միմիայն իւր բռնութեան, իւր բարոյական սովորութիւնների ա՛յն ընդհանուր կազմի համաձայն, որ մշակել է նորա մէջ դպրոցից դուրս վարած կեանքը: Ես ճանաչում եմ հաւասար թուով ազնիւ ուսանող և ոչ ուսանող մարդիկ և ընդհակառակը: Սակայն ենթադրենք մինչև իսկ, որ համալսարանական կրթութիւնը զարգացնում է մարդուս մէջ արդարութեան զգացում, և որ այս պատճառով անկիրթ մարդիկ ուսանողներից աւելի գերադաս են համարում անկիրթներին և աւելի բարձր գնահատում նոցա: Ենթադրենք, որ այս այսպէս է. սակայն ինչո՞ւ մենք, այսպէս կոչուած կրթուած և միջոցներ ունեցող մարդիկս, մենք ազնուականներս, գրականագէտներս և ուսուցչապետներս ուսանողներին ոչ մի բանի համար չենք կարողանում բանեցնել բացի ծառայութեան տալուց: Ծառայութեան մասին ա՛յն հիմունքով չեմ խօսում, որ պաշտօնական վարձատրութիւնը չէ կարող գիտութեան և արժանաւորութեան չափ ընդունուել: Ամենքին յայտնի է, որ ուսանող, պաշտօնաթող սպայ, սնանկացած կալուածատէր, օտարական և այլն, հէնց որ մի բանի պատճառով հարկաւոր է լինում ապրուստի միջոցներ հայթայթել, մայրաքաղաք են վազում և ունեցած բարեկամական կապերի ու պահանջների աստիճանի

համեմատ պաշտօն ստանձնում կառավարչութեան մէջ կամ եթէ չեն ստանձնում, վիարաւորուած են զգում իրենց։ Ուստի չեմ խօսում պաշտօնական վարձատրութեան մասին, այլ հարցնում եմ, թէ ինչո՞ւ հէնց մի և նոյն ուսուցչապետը, որ ուսանողներին կրթել է, դըռնապանին կամ հիւանդին ամիսը 15, 25 և տալիս, իսկ մօտը եկող ուսանողին ասում է, թէ ինքը շատ ցաւում է, որ պաշտօն տալ չէ կարող, միայն կարող է միջնորդել չինովնիկներին, կամ ամսական 10 սուբլով առաջարկում է նորան հրատարակուող հեղինակութեան սրբագրչի կամ արտագրողի պաշտօնը, առաջարկում է նորան այնպիսի պաշտօն, որի համար գործադրելի են այն ծանօթութիւնները միայն, որ ձեռք է բերել գաւառական ուսումնարանում, այն է՝ գրելու կարողութիւնը։ Իսկ այնպիսի պաշտօններ, որոնց համար կարելի կըլինէր գործադրել հռոմէական իրաւունքի պատմութիւն, յունաց գրականութիւն և ինտեգրալ հաշիւ, — այսպիսի պաշտօններ չը կան և չեն էլ կարող լինել։

Այսպէս ուրեմն շատ դէպքում համալսարանից հօր մօտ վերագարծող արդին չէ իրականացնում ծնողների յայտերը և որպէսզի ընտանիքի համար բեռ չդառնայ, ստիպուած է լինում այնպիսի պաշտօն ճարելու, որի համար հարկաւոր է միայն գրել իմանալ և որի համար պէտք է մրցէ ուսւ բոլոր գրագէտների հետ։ Միակ գերագասելին աստիճանն (պոստ) է մնում, այն էլ միայն այնպիսի ծառայութեան համար, որի նկատմամբ աւելի նշանակութիւն ունին բարեկամական կապերը և այլ պայմաններ։ Միւս գերագասելին ազատամտութիւնն է հանդիսանում, որ ոչ մի բանի համար գործադրելի չէ։ Կարծում եմ, չափազանց փոքր կըլինի այն համալսարանական մարդկանց թիւը, որոնք ծառայութիւնից դուրս պաշտօն են վարում և լաւ վարձատրութիւն ստանում։ Աւարտած ուսանողների գործունէութեան մասին եղած վիճակագրական ստոյգ տեղեկութիւնները կարեւոր նիւթ կըլինէին կրթութեան գիտութեան համար և, համոզուած եմ,

մատեմատիկական ճշտութեամբ կ'ապացուցանէին այն ճշմարտութիւնը, որ ես աշխատում եմ պարզել միայն ենթադրութիւններով և իմ ունեցած փաստերով. այն ճշմարտութիւնը, թէ համալսարանական կրթութիւն ստացած մարդիկ շատ հարկաւոր չեն գալիս և առաւելապէս գործում են գրականութեան և մանկավարժութեան ապարէզում, այսինքն կրկնում են կրթութեան մի և նոյն յաւիտենական շրջանը, առաջացնում են կեանքի համար նոյնպիսի անպէտք մարդիկ:

Սակայն մի առարկութիւն, աւելի ճիշտ առարկութիւնների մի աղբիւր շնախատեալ, որ բնականաբար ընթերցողներիս շատ շատերի մէջ կ'առաջանայ. ինչո՞ւ մի և նոյն բարձրագոյն կրթութիւնը եւրոպայում այնքան արդիւնաւէտ է երևում, մեր մէջ անգործադրելի պիտի մնայ: Եւրոպական հասարակութիւններն աւելի կրթուած են և ուս հասարակութիւնից, և ինչո՞ւ ուս հասարակութիւնն էլ նոյն ճանապարհով չ'ընթանայ, ինչ ճանապարհով որ եւրոպական ժողովուրդն է ընթացել: Այս առարկութիւնն անհերքելի կ'ըլինէր, եթէ ապացուցուած լինէր առաջին՝ այն ճանապարհը, որով գնացել են եւրոպական ժողովուրդները, ամենալաւ ճանապարհն է. երկրորդ՝ որ ամբողջ մարդկութիւնը մի և նոյն ճանապարհով է գնում և երրորդ՝ որ մեր կրթութիւնը պատուաստոււմ է ժողովրդի վրայ: Ամբողջ արեւելքը կրթւում էր և կրթւում է ևրոպականից բոլորովին տարբեր ճանապարհով: Եթէ ապացուցուած լինէր, թէ կենդանու ձագը, գայլ կամ ապացուցուած լինէր, թէ կենդանու ձագը, գայլ կամ շուն, բուծուած է մսով և այս ճանապարհով է կատարեալ զարգացման հասած, միթէ իրաւունք կ'ունենայի եզրադարգացման հասնել, միմիայն մսի միջոցով կարող եմ բուծանել կացնելու, որ միմիայն մսի միջոցով կարող եմ բուծանել և կատարեալ զարգացման հասնել օրինակ մի մտրուկ և կամ մի նապաստակի ձագ: Միթէ այս հակառակ փորձերից կարող էի եզրակացնել վերջապէս, որ արջի քոթոթ բուծանելու համար անհրաժեշտ է կամ միս կամ վարսակ: Փորձը ցոյց կ'ըտար ինձ, որ նորան անհրաժեշտ է թէ այն, թէ այն, եթէ կարծում էլ եմ, որ մսի կրթութիւնը մսի

միջոցով աւելի բնական է, և եթէ նախկին փորձերը հաստատում են իմ ենթադրութիւնը, ես չեմ կարող չարունակել մտրկին միս տալը, եթէ նա ամեն անգամ դուրս է թափում տուածս, և նորա կազմուածքը չէ մարսում կերակուրը: Թէ ձեռով, թէ բովանդակութեամբ ճիշտ մի և նոյնն է տեղի ունենում ևրոպական կրթութեան վերաբերմամբ, որ փոխադրած է մեր հողի վրայ: Ռուս ժողովրդի կազմուածքը չէ մարսում այն, բայց մի և նոյն ժամանակ, քանի որ ապրում է նա, պէտք է մի ուրիշ կերակուր լինի, որ պահպանէ նորա կազմուածքը: Այս մեզ համար նոյնքան է կերակուր, որքան որ կանաչ խոտը գիշատիչ կենդանու համար, և մինչդեռ պատմական—բնախօսական գործողութիւնը կատարում է, ժողովրդի կազմուածքը մարսում է մեզնից չճանաչուած այս կերակուրը, և վիթխարի կենդանին կազդուրում է և աճում:

Մեր բոլոր ասածներն ամփոփելով հետևեալ դրութիւններն ենք ստանում.

1. Կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը երկու տարբեր գաղափարներ են:

2. Կրթութիւնն ազատ է, ուստի օրինաւոր է և արդարացի. իսկ դաստիարակութիւնը բռնի է, ուստի ապօրինի է և անարդարացի. բանականութիւնը չէ կարող արդարացնել այս, ուստի և դաստիարակութիւնը չէ կարող մանկավարժութեան առարկայ լինել:

3. Դաստիարակութիւնն իբրև երևոյթ ունի իւր պատճառը, որ է՝ ¹⁾ բնտանիքը, ²⁾ հաւատը, ³⁾ կառավարութիւնը, ⁴⁾ հասարակութիւնը:

4. Դաստիարակութեան բնտանեկան, կրօնական և պետական հիմունքները բնական են և արդարանում են այն բանով, որ դաստիարակութեան անհրաժեշտութիւն է զգացուել. իսկ հասարակական դաստիարակութիւնը ոչ մի հիմունք չունի բացի մարդկային բանականութեան գոռողութիւնից, ուստի և ամենամիլատոսկար պտուղներն է տալիս, ինչպէս են համալսարաններն ու համալսարանական կրթութիւնը:

Միայն այժմ, դաստիարակութեան ու կրթութեան վերաբերմամբ մեր ունեցած հայեացքը մասամբ պարզելուց, թէ մէկի և թէ միւսի սահմանները որոշելուց յետոյ միայն, կարող ենք պատասխանել այն հարցերին, որ պ. Դլերովը դրել է «Воспитание» թերթի մէջ (1862 թ., № 5). հարցեր, որոնք առաջացել են առաջին անգամ և բնական կերպով կրթութեան գործի մէջ խորասուզուելիս.

1. Ի՞նչ պէժ է լինի դպրոցը, եթէ այն չպէժ է խառնուի դաստիարակութեան գործին:

2. Ի՞նչ է նշանակում, թէ դպրոցը չպէժ է խառնուի դաստիարակութեան գործին:

3. Դաստիարակութիւնն ուսուցումից, յասկապէս սկզբնական ուսուցումից, անջատելը նմարաւո՞ր բան է, երբ դաստիարակիչ տարրը ներմուծում է մասալ մտքի մէջ մինչեւ իսկ բարձրագոյն դպրոցներում.

(Մենք արդէն բացատրել ենք, որ բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնների ձևը, որոնց մէջ ներմուծւում է դաստիարակիչ տարրը, բնաւ օրինակ չէ մեզ: Մենք բացատրւում ենք բարձրագոյն դպրոցների կարգերը ոչ միայն այնպէս, ինչպէս տարրականներինը, այլ ամբողջ չարիքի պատճառն առաջիններն ենք համարում):

Դրած հարցերին պատասխանելու համար տեղափոխենք միայն. ¹⁾ ի՞նչ է նշանակում, թէ դպրոցը չպէտք է խառնուի դաստիարակութեանը, ²⁾ նմարաւո՞ր է չխառնուելը և ³⁾ ի՞նչ պէտք է լինի դպրոցը դաստիարակութեանը չխառնուելու գէտքում:

Թիւրիմացութիւնների տեղի չտալու համար նախ պէտք է բացատրւում, թէ ի՞նչ եմ հասկանում դպրոց ասելով, որ նոյն մտքով գործ էի անում առաջին յօդուածիս մէջ: Դպրոց ասելով ոչ տուն եմ հասկանում, որտեղ սովորում են, ոչ ուսուցիչներ, ոչ աշակերտներ, ոչ ուսուցման մի որոշ ուղղութիւն, — այլ դպրոց ասելով հասկանում եմ ամենաբնականուր մտքով այն գիտակցական գործունէութիւնը, որ ունենում է կրթողը կրթուողի համար, այսինքն կրթութեան մի մասը, մի և նոյն է, ինչ

արտայայտութիւն էլ որ ունենայ այս գործունէութիւնը. դպրոց է դուգաղների (ԲԵՔՐՅԵ) հրացանաձգութեան վարժութիւնը. դպրոց են հրապարակական դասախօսութիւնները. դպրոց է մահմետական ուսումնարանում դասախօսելը. դպրոց է նմանապէս թանգարանի ժողովածուն և այն ցանկացողների առաջ բաց տնելը. Պատասխանում եմ առաջին հարցին: Դպրոցը չպէտք է խառնուի կրթութեան գործին, նշանակում է. դպրոցը չպէտք է խառնուի կրթութեան հաւատալիքների, համոզումների և բնաւորութեան կրթութեանը (ձեռակերպմանը): Իսկ այն ժամանակ խառնուած չենք լինի այս բանին, երբ կատարեալ ազատութիւն տուած կըլինենք կրթողին, որ նա ընդունէ այն ուսումը, որ համաձայն է իւր պահանջին, սր ինքը կամենում է, և ընդունում է այնքան, ինչքան որ պէտք է իրեն, ինչքան որ ինքը ցանկանում է, և հեռու մնայ այն ուսումից, որ իրեն պէտք չէ և որ ինքը չէ կամենում:

Հրապարակական դասախօսութիւնները, թանգարաններն այն դպրոցների լաւագոյն օրինակներն են, որոնք չեն խառնուում դաստիարակութեանը. համալսարաններն այն դպրոցների օրինակն են, որ խառնուում են դաստիարակութեան գործին: Այս ուսումնարաններում աշակերտները կապուած են լինում որոշ դասընթացքի, ծրագրի, ընտրովի գիտութիւնների որոշ խմբի (СВОДЪ) հետ, կապուած են լինում քննութիւնների պահանջի հետ և առաւելագէս քննութիւնների վրայ հիմնուած իրաւունքների վերապահման հետ կամ, աւելի ուղիղն է, զրկում են իրաւունքներից այն գէպքում, երբ չեն կատարում առաջարկած պայմանները (յաջող քննութիւն տուող 4-րդ կուրսի ուսանողին սպառնում է ամենածանր պատիժներից մեկը—10 կամ 12 ամեայ գիմնաղիական, համալսարանական զրկանքների և այն շահերի կորուստը, որոնց ակնկալութեան համար 12 ամեայ զրկանքներ է կրել): Այս դպրոցներում ամեն ինչ այնպէս է մտածուած, որ աշակերտը պատժի սպառնալիքից ընդունէ կրթութեւն համար այն դաստիարակիչ տարրը և իւրացնէ այն հաւատալիքները, այն համոզումներն

ու բնաւորութիւնը, որ հարկաւոր են ուսումնարան հիմնարկօղներին: Ստիպողական դաստիարակիչ տարրը, որ բացառապէս գիտութիւնների որոշ խումբ ընտրելն ու պատժի սպառնալիքն է, այնքան զօրեղ և ակներև է լուրջ գիտողի համար, ինչքան և այն դպրոցում, որտեղ գոյութիւն ունին մարմնական պատիժները և որ միայն հաբեանցի գիտողներն են հակադրում համալսարաններին:

Հրապարակական դասախօսութիւնները, որոնց թիւն անընդհատ աճում է Եւրոպայում, Ամերիկայում, ընդհանրապէս ոչ միայն չեն պարտաւորեցնում գիտութիւնների որոշ շրջանին, ոչ միայն պատժի սպառնալիքով չեն պահանջում, որ ուշագրութիւն դարձնեն իրեն, այլ դեռ որոշ գոհողութիւններ են պահանջում սովորողներից. հէնց այս բանով էլ հակառակ առաջիններին ապացուցանում են, որ կատարեալ ազատութիւն են տալիս ընտրութեան և այն հիմունքների, որոնց վրայ հաստատոււմ են նոքա: Այլ թէ ինչ է նշանակում, դպրոցը խառնուում է և չի խառնուում դաստիարակութեանը, իսկ եթէ ասեն, որ այս հնարաւոր է բարձրագոյն դպրոցների և չափահաս մարդկանց համար, իսկ տարրական ուսումնարանների և անչափահասների համար անհնարին բան է, որովհետև չունինք օրինակներ, այսինքն հրապարակական դասախօսութիւններ երեխաների համար և այլն, — այնժամանակ կը պատասխանեմ, որ եթէ չափազանց մասնակի իմաստով չհասկանանք դպրոցը խօսքը, այլ վերև յիշած սահմանով ընդունենք, գիտութեան ստորին աստիճանի և անչափահասների համար կը գտնենք մեծ քանակութեամբ ազատ-կրթիչ ազդեցութիւններ, որոնք չեն խառնուում դաստիարակութեանը և որոնք համապատասխանում են բարձրագոյն դպրոցներին և հրապարակական դասախօսութիւններին: Այսպէս է օրինակ ընկերներից ու եղբայրներից գրեւ կարգաւ սովորելը, այսպէս են ժողովրդական մանկական խաղերը, որոնց կրթիչ ազդեցութեան մասին մտադրութիւն ունինք մի առանձին յօդուած հուրիւրելու, այսպէս են հրապարակական ներկայացումները, տեսարանացոյցները (pannu) և այլն, այսպէս են նկարներն

ու գրքերը, հերաթներն ու երգերը, այսպէս են աշխատանքները և այսպէս են վերջապէս Եասնաեա-Պալեանայի դպրոցի փորձերը:

Առաջին հարցի պատասխանը մասամբ պատասխան է և երկրորդ հարցի. հնարաւոր է արդեօք չխառնուելը: Տեսականօրէն չէ կարելի ապացուցանել, որ այս հնարաւոր է: Մի գիտողութիւն կայ, որ հաստատում է այս հնարաւորութիւնը, որ ապացուցանում է, թէ բնաւ դատարարականութիւն չստացած մարդիկ, այսինքն միմիայն ազատ-կրթիչ ազդեցութիւններին ենթարկուած մարդիկ, ժողովրդի մարդիկ,—աւելի թարմ են, աւելի զօրեղ և կարող, աւելի անկախ, արդար ու մարդաշահ են և, որ գլխաւորն է, աւելի պիտանի են, քան այն մարդիկ, որոնք այս գոյնի կամ այն գոյնի դատարարականութիւն են ստացած: Սակայն կորող է պատահել, այս դրութիւնն էլ շատերի համար ապացոյց է պահանջում: Դեռ շատ խօսելու առիթ կ'ունենամ այս ապացոյցների մասին: Կըրերեմ միայն մէկը: Ինչո՞ւ կենդանաբանօրէն չէ ազնուանում դատարարականողների սերունդը: Բուծող կենդանիների սերունդը ազնուանում է. դատարարականը մարդկանց սերունդը վատանում և նուազում է: Կոյրզկուրայն թող առնեն հարիւր երեսայ փոքր ինչ դատարարական սերունդներից, հարիւր էլ ժողովրդի չդատարարական երեսաներ և համեմատեն նոցա, ինչ բանի կողմից որ ուզում են. մարդ ապշում է տեսնելով, որ չդատարարական սերունդների երեսաները մեծ առաւելութիւն են ցոյց տալիս ոյժի, ճարակութեան, խելքի, ըմբռնողութեան, բարոյականութեան, մինչև իսկ ամեն բանի կողմից, և այնքան մեծ է առաւելութիւնը, որքան որ ստորին է դասը, և ընդհակառակը: Զարհուրելի է խօսել այս հանգամանքի մասին իւր առաջ բերած հետեանքների համեմատ, սակայն այս այսպէս է: Իսկ վերջնականապէս ապացուցանել, որ տարրական դպրոցներում դատարարական չխառնուելը հնարաւոր բան է, ապացուցանել այս այն մարդկանց, որոնց անձնական փորձն ու ներքին զգացումը ոչինչ չեն ասում այս կարծիքի

